

આત્મપરિચય

૧૯૦૪

(તત્કાલીન બંગાળી લેખકોનું જીવન વૃત્તાંત એક ગ્રંથમાં સંકલિત કરવાનો વિચાર હરિમોહન મુખોપાધ્યાયને આવ્યો હતો. તેથી તેમણે તે સમયે હયાત લેખકોને પોતાનું જીવનચરિત્ર લખવાની વિનંતી કરી હતી. તેને માન આપીને રવીન્દ્રનાથે આ લેખ લખ્યો હતો જે ગ્રંથસ્થ થયો હતો, હરિમોહન મુખોપાધ્યાય સંપાદિત ‘બંગ-ભાષાર લેખક’ના (બંગાળી ભાષાના લેખક) પ્રથમ ભાગમાં. તેનું પ્રકાશન થયું હતું ૧૯૦૪માં અને તે લેખનું શીર્ષક હતું, ‘રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર’. લેખના આરંભે જણાવ્યા પ્રમાણે રવીન્દ્રનાથે પોતાના જીવનની વિગતો આપી ન હોવાને કારણે લેખના અંતે સંપાદકે અત્યંત સંક્ષિપ્તમાં આ વિગતો પ્રસ્તુત કરી હતી.^૧ આ વિગતોથી આ પુસ્તકની અર્થપૂર્ણતામાં વધારો થાય એમ ન લાગતાં તેમ જ આ વિગતો અન્યત્ર એકથી વધારે વાર પ્રગટ થઈ હોવાથી તેનો સમાવેશ આ પુસ્તકમાં કર્યો નથી.)

મારું જીવનવૃત્તાંત લખવા માટે વિનંતી કરવામાં આવી છે. હું બિનજરૂરી નમ્રતા દર્શાવી કાગળ બગાડવા માંગતો નથી. પણ એક વાત સ્પષ્ટ કરવા માંગું છું કે આત્મકથા લખવાની ક્ષમતા ખાસ માણસોમાં હોય છે, મારામાં તે નથી. તેમાં કાંઈ નુકસાન પણ નથી કારણ કે મારા જીવનના લાંબા વર્ણનથી કોઈને કાંઈ લાભ થાય તેમ નથી.

તેથી અહીં મારા જીવનવૃત્તાંતમાંથી વૃત્તાંતને બાદ કરીશ. માત્ર કાવ્યમાં મારું જીવન જેમ પ્રગટ થાય છે તે અહીં સંક્ષિપ્તમાં

‘રવીન્દ્ર-રચનાવલી’, ખંડ ૧૬, પશ્ચિમ બંગ સરકાર, કોલકતા, ૨૦૦૧, પા. ૧૧૦૪.

લખવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આમાં જો અહંકાર પ્રગટ થતો દેખાય તો તે માટે વાચકોની ખાસ ક્ષમા માંગું છું.

લાંબા સમયથી ચાલતી આવેલી મારી કવિતા લખવાની ધારાને પાછળ ફરીને જ્યારે જોઉં છું, ત્યારે એક વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે - આ એક પ્રવૃત્તિ એવી છે જેના ઉપર મારો કોઈ કાબૂ નથી. જ્યારે લખતો હોઉં છું ત્યારે એમ લાગે છે કે હું જ લખી રહ્યો છું. પણ આજે લાગે છે કે એ વાત સાચી નથી. કારણ કે તે નાની નાની કવિતાઓમાં મારી સમગ્ર કાવ્યસૃષ્ટિનું તાત્પર્ય પ્રગટ થતું ન હતું. તે સમયે હું જાણતો પણ ન હતો કે તે તાત્પર્ય શું છે. આમ, જાણ્યા વિના હું એક પછી એક કાવ્ય લખે જતો હતો. તે દરેકના અર્થની જે ક્ષુદ્ર કલ્પના કરી હતી, તે આજે સમગ્રની સહાયથી હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું કે તે કલ્પનાને અતિક્રમીને એક અખંડ તાત્પર્ય તે દરેક કાવ્યમાં વહેતું આવ્યું છે. તેથી લાંબા સમય પછી, [૧૮૯૬માં 'ચિત્રા' કાવ્યસંગ્રહમાં 'અંતર્યામી' કાવ્યમાં] મેં લખ્યું:

આ તે કૌતુક કેવું, રોજ નવું,
ઓ રે કૌતુકમયી,
હું બોલવા માંગું કાંઈ
અને બોલી દેતો કાંઈ!
દિવસરાત અંતરમાં બેસીને
મુખમાંથી તું ભાષા લઈ લે,
મારી વાત લઈને વાત તું કરે
ભેળવીને તારો સૂર.
બોલવું છે શું, તે બધું ભૂલી જઈ
જે બોલાવતો તું, તે બોલતો હું.
ન પહોંચતો સંગીત-પ્રવાહના કિનારે -
વહી જતો ક્યાંય દૂરે.

હું વિશ્વનો એક નિયમ જોઈ રહ્યો છું કે જે આવી રહ્યું છે,

જે પ્રસ્તુત છે, તેને તે નીચું નહીં જોવડાવે. તેને તે જાણવા નહીં દે કે તે નિસરણીનું એક પગથિયું માત્ર છે. તેને તે માનવા દેશે કે તે પોતાનામાં જ પર્યાપ્ત છે. જ્યારે ફૂલ ખીલે ત્યારે આપણને લાગે છે કે ફૂલ જ વૃક્ષનું એકમાત્ર ધ્યેય છે – તેથી તેની સુગંધ, તેનું સૌંદર્ય, એ જ જાણે વનલક્ષ્મીની સાધનાનું પરમ ધન! પણ ફૂલો તો ફળ તરફની ગતિનું એક પગથિયું છે તે વાત તે છાની રાખે છે. વર્તમાનના ગૌરવને આનંદમાં રાખીને ભાવિથી તેને પ્રભાવિત થવા નથી દેતા. વળી ફળને જોઈને આપણને થાય છે કે તે સફળતાનું શિખર છે પણ ખરેખર તો તે પોતાના ગર્ભમાં ભાવિ વૃક્ષના સર્જન માટે બીજને ઉછેરી રહ્યું છે તે વાત પશ્ચાદ્ભૂમાં રહી જાય છે. આમ પ્રકૃતિ ફૂલમાં ફૂલની સંપૂર્ણતા, ફળમાં ફળની સંપૂર્ણતા સાચવીને, એમની જાણબહાર એક પરિણામ તરફ પ્રગતિ કરી રહે છે.

મારી પોતાની કાવ્ય રચના સંબંધે પણ આ જ નિયમ કામ કરતો હોય એવું મને દેખાય છે. જ્યારે જે લખ્યું તે જ તેનું પરિણામ – એમ હું માનતો હતો. તેથી તેને પૂરું કરવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કરતો અને મને અત્યંત આનંદ પણ મળતો. [જે લખું છું] તે હું જ લખું છું અને એક વિશિષ્ટ ભાવનું અવલંબન લઈને લખું છું, તેમાં મને કોઈ સંદેહ ન હતો. પણ આજે જાણું છું કે તે બધું લખેલું માત્ર એક સાધન જેવું હતું. તેનાથી જેની રચના થતી હતી તે વિશે કાંઈ જાણતો ન હતો. તેનાં લેખકના મનમાં બીજો એક સર્જક હતો, જેની સામે આ ભાવિ તાત્પર્ય પ્રત્યક્ષ હતું. વાંસળીના એક છિદ્રમાં ફૂંક મારવાથી એક સૂર નીકળે છે અને તેનું અસ્તિત્વ ઊંચા અવાજે પ્રગટાવે છે – પણ આ વિવિધ સૂરોને એક સંવાદી રગિણીમાં કોણ બાંધે છે? ફૂંક સૂર પ્રગટાવી શકે પણ ફૂંકથી વાંસળી વગાડી શકાય નહીં. જે વાંસળી વગાડી શકે છે તેની સામે બધી જ રાગરાગિણી પ્રત્યક્ષ હોય છે અને તેનાથી ધૂપું કાંઈ જ નથી હોતું.

કહેતો હતો, એક બાજુ બેસીને
 મારી વાત મારા સ્વજનોને,
 સાંભળવતો હતો ઘરને બારણે
 ઘરની વાત જાણે;
 તેં તે ભાષામાં પ્રગટાવ્યો અગ્નિ,
 તારા આંસુના જળમાં તેને ડૂબાડી
 અને ઘડી એક મનગમતી પ્રતિમા.²

આ શ્લોકનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે જે મારે લખવું હતું,
 તે તો એક સાદી જ વાત હતી, તેમાં ખાસ બીજું કંઈ હતું
 નહીં - પણ તે સાદી વાતમાં, મારી પોતાની વાતની વચ્ચે એક
 સૂર ભળી ગયો, જેનાથી તે વ્યક્તિગત ન રહેતા વૈશ્વિક બની
 ગઈ. તે સૂરને [મારી વાતમાં] ભેળવી દેવાનો મારો ઇરાદો ન
 હતો. [મારા મનમાં] મેં એક છબિ આંકી હતી, પણ તેમાં જે
 રંગ પુરાયો તે રંગની પીંછી મારા હાથમાં ન હતી.

નૂતન છંદ, આંધળા જેવો
 આનંદભર્યો, છૂટો ચાલી જતો,
 તેની નૂતન વેદના બાજી ઉઠતી
 નૂતન રાગિણી ભરતી.
 જે વાત વિચારી નહોતી, કહેતો તે વાત,
 જે વ્યથા સમજ્યો નહોતો,
 જાગી ઉઠતી તે જ આજ,
 જાણું ના કોની વાત થતી,
 કોને સંભળાવવા.³

હું તો એક નાનો માણસ છું. જ્યારે મારી કોઈ સામાન્ય વાત
 કહેવા આતુર થઈ જતો ત્યારે કોઈ એક જણ ઉત્સાહપૂર્વક મને
 કહેતું, બોલ, બોલ, તારી વાત જ બોલ. આટલું કહી તે શ્રોતા

2 ઉપરોક્ત કાવ્ય, 'અંતર્યામી'ની આગળની પંક્તિઓ.

3 ઉપરોક્ત કાવ્યની પંક્તિઓ.

સાથે આંખ મેળવીને સહેજ હસે છે અને મારા જ શબ્દોમાં તેને જે કહેવું હોય તે કહી દે છે.

કોણ શું સમજતું તેનો અર્થ,
કોઈ કહેતું આ, તો કોઈ કહેતું તે,
અને પૂછતાં મને વારંવાર –
જોઈને તમે તો હસી પડતા!
અરે ભાઈ, તમે ક્યાં ગયા છો ઠૂપાઈ
હું તો થાકી જતો શોધતા.⁴

શું માત્ર કવિતા લખવામાં એક કર્તા કલમ ચલાવીને કવિને અતિક્રમી જાય છે? ના, તેમ નથી. તેની સાથે હું જોઈ શકું છું કે જીવનના બધાં જ સુખદુઃખ, મિલન-વિરહને એક અખંડ મહત્વપૂર્ણ [માળામાં] કોઈ ગૂંથી રહ્યું છે. હું હંમેશ તેની સાથે ચાલું છું કે નહીં તે હું નથી જાણતો પણ તે તો મારી બધી જ અડચણો, આપત્તિઓમાં મદદ કરી, મારી બધી જ ભાંગફોડને સુધારીને મારું જીવન ગૂંથેલા હાર જેવું સુઘડ રાખે છે. એટલું જ નહીં, મારા સ્વાર્થ અને મારી પ્રવૃત્તિને કારણે મારા જીવનનો જે અર્થ સીમાબદ્ધ થઈ જતો હતો, તે સીમાનો ભંગ કરીને તે વેદના અને વિચ્છેદ દ્વારા વિપુલ અને વિરાટ સાથે જોડી રાખે છે. એક દિવસ જ્યારે તે બજારમાં ખરીદી કરવા નકળ્યો ત્યારે તેણે વિશ્વમાનવ પાસે સફળતાની અપેક્ષા રાખી ન હતી – તેણે તો પોતાના ઘરની સુખ-સંપદા માટે જ પૈસા ભેગા કર્યા હતા. પણ તે જ ખેતરની કેડી અને તેનાં સુખદુઃખમાંથી તેને ખેંચીને પહાડ-પર્વત, મેદાન-ખીણોની દુર્ગમતાની વચ્ચે કોણ લઈ ગયું?

આ તે શું કૌતુક રોજ નવું,
ઓરે કૌતુકમયી!
એક દિશામાં મુસાફર ચાલવા માંગે,
અને ચાલવા માંડે બીજે.

‘અંતર્યામી’ની પંક્તિઓ.